
Ivo
ŠIMUNOVIĆ

SREDNJI GRADOVI U
REGIONALNOM
SUSTAVU HRVATSKE

Dvadeseto stoljeće je vrijeme velegradske socijalne ekspanzije. Veliki grad postaje simbol novog vremena. S urbanom ekspanzijom dolaze nevolje svih vrsta. Ti problemi imaju ekonomsku, društvenu političku i ekološku dimenziju i često se izjednačavaju s ukupnom problematikom društva.

Urbani aglomerati, kao neosporno najveće težište okupljanja ljudi, dobara i vlasti, postaju u svim društvima svijeta mjesto ostvarivanja vlastitih interesa, generatori razvoja i inovacija, mjesto zadovoljavanja elementarnih i vrhunskih ljudskih potreba, prostor maksimalnog služenja resursima, ishodište progresa, mjesto najvećih ekoloških katastrofa i socijalne bijede.

To je slika koju upečatljivo crtaju veliki gradovi, to je strah koji izazivaju megalopolisi i mjesta iznimnih koncentracija, to je pitanje koje zasjenjuje svako drugo, a nama se nameće pitanje: što je sa srednjim i malim gradovima, ima li u njima snage, progresa i mjesta za humaniji život i koja je uopće funkcija gradova?

Tema o srednjim gradovima čini se u prvi mah sporednom temom. Tek kad se zađe dublje u istraživanje funkcije srednjeg grada u urbanom i regionalnom sustavu, u gospodarstvu, u socijalnim odnosima i slično, stječe se dojam koji namah postaje izazov za istraživača. Naime, dolazi se do spoznaje da su gradovi srednje veličine armatura na kojoj počiva urbani i regionalni sustav. To su one, u znanosti dobro poznate srednje vrijednosti bez kojih nema razložnosti za ekstremne vrijednosti.

Ovaj rad je usmjeren na dio teme koja se općenito označava kao "grad srednje veličine", to jest usredotočen je na analizu funkcija srednjeg grada u regionalizaciji, regionalnom sustavu i u urbanom sustavu s gledišta vertikalne i horizontalne distribucije gradova, s gledišta medijalne uloge srednjeg grada po veličini i s gledišta gospodarstva kao okružja u kojem se isprepliću funkcije srednjeg grada s funkcijama regionalnog gospodarstva.

Regionalizacija je usko vezana uz urbani sustav kao temeljno određenje tipa regionalizacije te je logično, s tog

gledišta, da se uspostavi čvrsta analitička veza između regionalnog i urbanog sustava kao područja istraživanja funkcije grada srednje veličine.

Misao vodilja u ovom istraživanju počivala je na činjenici da su gradovi srednje veličine armatura regionalnog i urbanog sustava. S te pozicije odabrana je metoda rada i uporaba određenog kolaža analitičke aparature.

Glavni cilj ovoga rada bio je usmjeren ka istraživanju stvarnosti i snage uloge gradova srednje veličine, ka nalaženju tipičnog momenta u kojem se ta uloga afirmira i postaje postojana u ustroju regionalnog i urbanog sustava. Na poseban način nas zanima funkcioniranje gradova srednje veličine u gospodarstvu. To zapravo znači otkrivanje funkcija gradova srednje veličine kao razvojnog pola rasta, kao nositelja direktnog kontakta sa seoskom ekonomijom i kao mreže gradova u kojoj se najuspješnije ostvaruje regionalna i nacionalna politika razvitka.

Velik problem s kojim se autor ovoga rada susreo u istraživanju jest podatak. Naime, podaci o gradovima postoje samo do 1991. godine. Kad bi se koristili podaci o gospodarstvu iz godina nakon 1991., pojedine bi pojave bile neusporedive, a rezultati krivi. Vrijeme do 1991. godine imalo je svoj razvojni kontinuitet, pa je u tim okolnostima moguće analizirati funkcije gradova srednje veličine. Nakon 1991., zbog godina rata i poraća, nastupili su brojni prekidi i poremećaji koji su bitno utjecali na stvaranje slike o funkcioniranju gradova srednje veličine, posebno s gledišta gospodarstva. Stoga smo se u analizi sveli na razdoblje do 1991. godine, a na kraju rada smo, s pomoću metode opažanja, ukazali na moguću funkciju srednjih gradova u svladavanju negativnih procesa razvojne neravnoteže uzrokovanih ratom.

Regionalizacija u Hrvatskoj i hrvatski gradovi

Hrvatska ima dugu i bogatu regionalnu tradiciju. Povijesne prilike često su utjecale na pripajanje pojedinih dijelova Hrvatske različitim tuđinskim upravama. Danas je to prepoznatljivo u ostacima različitih kultura, u govoru, umjetnosti, književnosti, gradogradnji, poljodjelstvu i gospodarstvu uopće. Geografija prostora bitno je utjecala na stvaranje ekonomskog okružja pojedinog područja Hrvatske, što danas prepoznajemo kao gospodarsku kulturu u poljodjelstvu Slavonije, u pomorskom gospodarstvu priobalja i dr. Već zarana se u Hrvatskoj artikulira posebnost regionalnih ekonomija. Danas je regionalna ekonomija Hrvatske njezin prirodni dar, baština visoke vrijednosti, bogatstvo, prednost, koncept koji nema alternative.

Nerijetko se u povijesti događalo da su se protagonisti gospodarske politike zanosili snagom političke teritorijalizacije i na taj način nametali koncepte gospodarstva suprotne prirodnom regionalnom konceptu. Zbog toga su nastajali problemi koji su negativno djelovali na regionalnu ekonomiju, na njezinu strukturu, na zemljišnu politiku, na odnos prema prostoru, na ekologiju itd. Išlo se tako daleko da su se regionalne specifičnosti potirale u korist neke alohtone ekonomije koja je danas doživjela svoj kraj.

Najveća je pogreška u povijesti regionalizacije Hrvatske u njezinoj politizaciji. Zbog toga je nužno razlikovati tipove regionalizacije i njezinu metodu. Razlikovati ćemo samo onu koju nazivamo političkom regionalizacijom od one regionalizacije koja proizlazi iz potrebe struke (a tih ima mnogo). Mi u ovom radu zastupamo stručnu regionalizaciju, to jest onu funkcionalnog tipa. Drugo je pitanje odabira metode regionalizacije. Funkcionalna regionalizacija polazi od načela diobe cjeline. Suprotno tome, rabile su se regionalizacije koje su polazile od zbrajanja dijelova, što je uvijek izazivalo političke nedoumice.

Ako se, dakle, u regionalizaciji polazi od Hrvatske kao cjeline, ponajprije djeluju prirodni kriteriji koji osiguravaju da se pomoću tog regionalnog sustava reproduciraju i dijelovi i cjelina. Po toj funkcionalnoj osnovi regionalni sustav može biti samo hijerarhičan u pozitivnom značenju tog pojma.

U pisanim radovima o makroregionalnoj podjeli Hrvatske ne nalazimo bitno drukčijih mišljenja. Možda su sporne granice, a to je za naša gledanja na regionalan koncept razvitka sporedna stvar. Veća su razmimoilaženja kad se ulazi u podjelu makroregija na regionalne te regionalne na subregionalne dijelove. Budući da su u našoj funkcionalnoj regionalizaciji nosači regionalne strukture gradovi, gotovo je nemoguće promatrati izdvojeno regionalni od urbanog sustava. U regionalnom sustavu ističe se posebno značenje srednjih gradova svih veličina, a u urbanom sustavu Hrvatske ističe se upravo nedostatak srednjih gradova, pa odatle proistječe problem razmimoilaženja u stvaranju regionalnih razina. Drugi je problem što se regionalizacija po funkcionalnom načelu ne slaže s političkom regionalizacijom, jer ona prva diferencira značenje i snagu pojedinih regija, a politička regionalizacija ih izjednačuje. Funkcionalna regionalizacija je podložna promjenama, a politička teži ostati uvijek u istom stanju.

U regionalnom sustavu Hrvatske prva regionalna razina su makroregije. Urbani nosači makroregija su veliki gradovi. Druga razina regionalnog sustava su regije, nositelji te razine regionalizacije su srednji gradovi (veći srednji gradovi), a na trećoj se razini regionalnog sustava, to

jest na razini subregija pojavljuju srednji gradovi (srednje veličine). Upravo toliko koliko su snažni i osamostaljeni srednji gradovi, toliko je osnažen i regionalni sustav Hrvatske. Budući da su mnogi veći srednji gradovi koncentrirani oko makroregionalnih središta, događa se da u regionalnim međuprostorima nema pravih regionalnih nositelja razvitka, to jest velikih srednjih gradova. Zato u analizama mnogi autori ističu da je regionalni sustav Hrvatske još uvijek nerazvijen i prostorno neujednačen.

Gradovi su u svim regijama nositelji gospodarskog razvitka. U njima se nalazi između 25–36 posto stanovništva pojedinih regija i u njima se ostvaruje više od 50 posto gospodarstva regija. Nazočna je veća koncentracija gospodarstva nego stanovništva. Ekonomska urbanizacija slabi, ali, nasuprot tome, jača suradnja gradova i njihove okolice. Taj odnos danas, više nego prije, pridonosi oživljavanju izvangradskog gospodarstva koje je u pravilu razvojno ovisno. Gradsko i regionalno gospodarstvo uspostavljaju regionalnu gospodarsku ravnotežu, strukturu i komuniciranje s drugim okružjima. Važno je da je zbog te čvrste veze između grada i okolice gospodarska struktura jednih i drugih sve sličnija ili su komplementarni.

TABLICA I
 Gradovi i regije Hrvatske

a) Gradovi u makroregijama

	Stanovništvo 1991.	Gospodarstvo 1990.
1. Zagrebačka makroregija	100	100
Gradovi	36,5	65,5
2. Osječka makroregija	100	100
Gradovi	25,3	54,8
3. Riječka makroregija	100	100
Gradovi	34,1	54,8
4. Splitska makroregija	100	100
Gradovi	35,1	59,2

b) Gospodarska struktura iz 1990.

	Primarni sektor	Sekundarni sektor	Tercijarni sektor	Ukupno
1. Zagrebačka makroregija	4,5	59,1	36,4	100
Gradovi	2,1	54,2	43,7	100
2. Osječka makroregija	15,4	56,3	28,3	100
Gradovi	6,1	53,8	40,1	100
3. Riječka makroregija	3,6	44,5	51,9	100
Gradovi	0,6	45,1	54,3	100
4. Splitska makroregija	3,1	46,0	51,9	100
Gradovi	1,7	43,6	54,7	100

Izvor: Šimunović I., 1990., Gradovi u privrednom razvoju Hrvatske i njezinih regija, Znanstvene osnove dugoročnog gospodarskog razvoja Hrvatske, Zagreb.

Bez obzira na veliku funkcijsku ulogu središnjih naselja u makroregijama Hrvatske, najveći teret gospodarskog razvitka nose gradovi srednje veličine. U njima se nalazi najveći broj radnih mjesta kojima gravitiraju stanovnici iz okolice, oni razvijaju upravo one djelatnosti koje specijalizacijom i strukturom najviše pridonose stabilnosti makroregije i regije te utječu na smirivanje migratornih kretanja prema velikim gradovima.

Funkcionalni model razvitka gospodarstva Hrvatske, položen na urbo-regionalnom sustavu, jest prirodni sustav koji uz brojne zapreke ipak funkcionira i donosi određene koristi u razvitku. Međutim, postoji nekoliko problema koji sprečavaju njegovu potpunu uspješnost u razvoju gospodarstva i života uopće.

Na prvom mjestu je suradnja ovog sustava s linearnim političkim sustavom regionalizacije koji sve regije (županije) stavlja u istu poziciju moći i nadležnosti. Na drugom je položaj grada u komunalnom sustavu Hrvatske. Gradovi su jedinice lokalne uprave s jednakim pravima, bez obzira na veličinu, snagu i funkciju. Treće, gradovi u teritorijalnom političkom sustavu nemaju položaj subjekta, a to znači da ne mogu sami upravljati cjelinom svojih funkcija. Zbog tog prigušivanja urbo-razvojnih potencijala ne funkcionira uspješno ni regionalni ni urbani sustav.

Urbani sustav Hrvatske i srednji gradovi

Urbani sustav je svojevrsan sklop gradova koji uključuju one gradske jedinice neke zemlje ili regije koje su međusobno funkcionalno povezane s jednom ili više drugih pojedinačnih gradskih jedinica u istoj državi ili regiji. Po definiciji, urbani sustav je skup gradova koji su međusobno funkcionalno povezani na način da se promjena jednog odražava na drugi.

Drugo je obilježje urbanog sustava da je to društveni sustav, pa stoga složen i otvoren sustav. Urbani sustav se ponajčešće pojavljuje u dva tipična oblika, to jest u obliku stabla ili u obliku linearnog niza. Urbani sustav u obliku stabla je hijerarhijski složen i često se kaže da je policentričan s više razina. Urbani sustav linearnog niza je također policentričan, ali s jednom razinom.

Prema mišljenju Vreska (Vresk i suradnici, 1995.) u Hrvatskoj je 117 gradskih naselja u rasponu od 2 000 stanovnika do 500 000 i više stanovnika.

Pri definiranju gradskog naselja Vresk je rabio model s četiri varijable od kojih je jedna veličina naselja, a druge tri su socio-ekonomskog karaktera.

U Hrvaskoj su gradska naselja pretežito mala naselja, jer od ukupnog broja naselja 66,7 posto ima manje od 10 000 stanovnika. Zatim su tu gradska naselja koja su na prijelazu od manjih prema srednjim gradovima; ima ih 16,2 posto; a skupina srednjih naselja zastupljena je sa svega 13,7 posto (naselja između 20 000 i 100 000 stanovnika). Naselja s više od 100 000 stanovnika zastupljena su u ukupnom broju gradskih naselja sa 3,4 posto.

Obrnuto od veličina gradskih naselja nalazi se distribucija udjela stanovnika određene veličine naselja u ukupnom broju gradskog stanovništva. Radi ilustracije, u naseljima do 10 000 stanovnika živi 14,8 posto gradskog stanovništva, a u naseljima s više od 100 000 stanovnika živi 47,7 posto gradskog stanovništva Hrvatske.

TABLICA 2
Broj i veličina gradskih
naselja Hrvatske 1991.

Veličina gradskih naselja	Gradska naselja		Stanovništvo		Prosječna veličina naselja
	Broj	%	Broj	%	
2001-5000	47	40,2	147127	6,0	3130
5001-10000	31	26,5	215610	8,8	6955
10001-20000	19	16,2	248587	10,1	13083
20001-50000	12	10,3	417843	17,0	34820
50001-100000	4	3,4	254403	10,4	63600
100001-500000	3	2,6	462413	18,9	154137
500001 i više	1	0,8	706770	28,8	706770

Izvor: Podaci iz popisa stanovništva 1991.

U 1991. godini Hrvatska je dosegla stupanj urbanizacije od 51,3 posto i po tome se ubraja u skupinu država slabe urbaniziranosti u Europi. Nadalje, Hrvatska ima relativno mali broj gradskih naselja. Ta su naselja prosječne veličine od 20 961 stanovnika, a ta je veličina po kriterijima UN-a donja granica po kojoj se neko naselje drži gradskim naseljem. Prethodno smo utvrdili da je struktura naselja po veličini nepovoljna jer u njoj sudjeluju pretežito mala gradska naselja s do 10 000 stanovnika.

Suvremeni razvitak gradova suočava se s dva paralelna procesa, to jest demografske urbanizacije i gospodarske urbanizacije. Ta se dva procesa inače svugdje prate i jedan pokreće drugi. Nema pravila po kojemu jedan pokreće onaj drugi, već je riječ o različitim uvjetima, pa stoga i o različitim događanjima. Ono što je u tome istina jest da razmještanja stanovništva i objekata gospodarstva ne teku svugdje na isti način i ne idu u istom pravcu. Poznavatelji tih tijekova upozoravaju na to da na njih djeluju različiti čimbenici koji se razlikuju od slučaja do slučaja i da nije u tome moguće naći pravilo ponašanja. Drugi, poput Zipfa

(Šimunović, 1996.), u tome nalaze određenu pravilnost. Neki su u tome otišli tako daleko da su na osnovi veličine gradova i njihova prostornog rasporeda pokušali utvrditi pravilnost reda veličine gradova i broja gradova kojemu teži proces urbanizacije određene sredine.

Mnogi su čimbenici u prošlosti djelovali na području Hrvatske na njezino gospodarsko zaostajanje i zakašnjelu urbanizaciju. Hrvatska se u povijesti nalazila pod različitim i mnogim tuđinskim upravama i na nemirnoj granici europske civilizacije.

Tek u novije vrijeme stvoreni su uvjeti za gospodarsku i gradsku homogenizaciju, pa je razumljivo da je tip distribucije gradova po redu veličine velikim dijelom asimetričan. Gotovo sav kulturni, politički i gospodarski život vodio se u Zagrebu, a manjim dijelom u regionalnim središtima u Splitu, Rijeci i Osijeku. Ako poredamo gradove Hrvatske po redu veličine, vidjet ćemo u toj distribuciji na nekoliko mjesta neke prekide. Prvi prekid je između prvog i drugog grada po veličini. Po tom prekidu prvi grad je 3,7 puta veći od drugog grada po veličini. Drugi prekid je između četvrtog i petog grada. Između ostalih gradova ti su razmaci gotovo ujednačeno veliki, odnosno mali. To ukazuje na nekoliko čimbenika koji su bitno djelovali na pravce urbanizacije na tom prostoru. Općenito, nalazimo da je model urbanizacije začet u tom dijelu srednje Europe gdje su se mnoge male zemlje nalazile dugo u određenom političkom zajedništvu, počivao na snazi i razvitku glavnog grada, a ostali su gradovi bitno zaostajali (Austrija, Mađarska, Češka, Rumunjska, Bugarska, Hrvatska...). Prema drugom nalazu uočljiva je skupina gradova sljedeća po veličini u kojoj su gradovi imali iste pozicije i iste funkcije. Ti su se gradovi razvijali gotovo podjednako. To su gradovi: Split, Rijeka i Osijek. Oni su bili u sjeni, ali su se razvijali kao važna regionalna središta i gospodarska uporišta naročito krilnih regija Hrvatske.

Ako primijenimo prethodnu analitičku aparaturu na regionalne gradove Split, Rijeku i Osijek i izradimo distribuciju gradova svake regije u odnosu na glavno regionalno središte, vidjet ćemo da se ponavlja identična slika kao i na razini Hrvatske, to jest u distribuciji gradova po veličini uspostavlja se gotovo pravilan red. Veća je iznimka u zagrebačkoj regiji, jer je prvi grad po veličini Hrvatske istodobno i prvi grad regije, pa je prvi prekid neproporcionalan za regionalni sustav.

Izrazitu veću simetričnost u distribuciji regionalnih urbanih sustava nalazimo u dalmatinskoj i slavonskoj makroregiji, to jest, u perifernim regijama u kojima je uloga središnjeg mjesta bila izrazito važna za ukupan razvitak regije.

TABLICA 3
 Urbani sustav Hrvatske
 u 1991. godini

Rd. br.	Grad	Broj stanovn.	Stvarni red velič.	Zagreb	Split	Rijeka	Osijek
1.	Zagreb	706 770	1	1			
2.	Split	189 388	3,7		1		
3.	Rijeka	167 964	4,2			1	
4.	Osijek	104 761	5,8				1
5.	Zadar	76 343	9,3		2,5		
6.	Pula	62 378	11,4			2,7	
7.	Karlovac	59 999	11,8	11,8			
8.	Sl. Brod	55 683	12,6				1,8
9.	Dubrovnik	49 728	14,4		3,8		
10.	Sisak	45 792	15,3	15,3			
11.	Vukovar	44 639	15,7				2,3
12.	Varaždin	41 846	16,8	16,8			
13.	Šibenik	41 012	17,2		4,6		
14.	Vinkovci	35 347	20,2				2,9
15.	Sesvete	35 337	20,2	20,2			
16.	Vel. Gorica (Kaštela)	31 614 29 168	22,0	22,0	6,5		
17.	Bjelovar	26 926	26,1	26,1			
18.	Koprivnica	24 238	29,0	29,0			
19.	Požega	21 046	33,6				4,9
20.	Đakovo	20 317	34,7				5,1
21.	Petrinja	18 706	39,2	39,2			
22.	Virovitica	16 167	44,2				6,5
23.	Čakovec	15 999	44,4	44,4			
24.	Zaprešić	15 678	45,2	45,2			
25.	Kutina	14 992	47,4	47,4			
26.	Samobor	14 170	50,4	50,4		13,0	
27.	N. Gradiška	14 040	50,5				7,4
28.	Rovinj	12 910	54,3				
29.	Solin	12 575	56,4		15,1		
30.	Knin	12 331	57,4		15,3		
31.	Metković	12 026	58,8		15,7		
32.	Županja	11 947	59,3				8,7
33.	Makarska	11 743	60,3		16,1		
34.	Slatina	11 416	61,9				9,1
35.	Sinj	11 378	62,4		16,3	15,5	
36.	Križevci	11 236	63,0	63,0			
37.	Ogulin	10 857	65,3				
38.	Trogir	10 266	68,5		18,5		
39.	Beli Manastir	10 146	69,9				10,3

Po pravilu reda veličine prvi grad je dva puta veći od drugog, tri puta veći od trećeg i tako dalje. Takva se slika stječe u doista visoko razvijenoj sredini s dugom tradicijom urbanizacije. U Hrvatskoj se ti odnosi progresivno uvećavaju kako se smanjuje veličina grada. Tako je prvi grad veći od skupine velikih gradova 3,7–5,8 puta, odnosno 3,7 puta je veći od drugog, 34,7 puta veći od dvadese- tog, ili 351,2 puta veći od 117.

Skupine gradova po veličini	Teorijska pozicija	Stvarna pozicija	Razlika
Prvi grad	1	1	-
100 000–500 000	2	3,7	1,7
	4	5,8	1,8
20 000–100 000	5	9,3	4,3
	20	34,7	14,7
10 000–20 000	21	39,2	18,2
	39	69,9	30,9
do 10 000	40	72,8	32,8
	117	351,2	234,2

TABLICA 4

Odnos teorijskog i stvarnog reda veličine gradova u Hrvatskoj

O pravilu reda veličine iznesene su brojne negativne kritike. Međutim, neosporno je da njegova primjena uz određen oprez otkriva neke karakteristike urbanog sustava. U našem slučaju ovo pravilo nas je upozorilo da je urbani sustav Hrvatske hijerarhičan i regionalan. Nadalje upozorava da je temelj urbanog sustava sustav opterećen mnogim povijesnim prežiticima koji se zbog dinamičnog procesa urbanizacije sve više ispravljaju.

Na razini Hrvatske osnovicu urbanog sustava čine veliki gradovi (od 100 do 500 tisuća stanovnika), zatim srednji gradovi (od 20 do 100 tisuća stanovnika), nakon toga se gubi sustav, ali je uočljivo značenje gradova od 10 do 20 tisuća stanovnika koji iskazuju jak rast i od kojih će većina uskoro prijeći granicu od 20 000 stanovnika.

Puno je lakše analizirati urbani sustav makroregije, jer se odnosi među gradovima lakše uočavaju i time jasnije ukazuje na područja jače odnosno slabije sustavnosti. Budući da je snaga središnjeg naselja u regijama bila vrlo jaka može se ukazati da je na morfologiju urbanih sustava utjecao jak proces urbane polarizacije Hrvatske.

Podimo od Zagreba. Urbani sustav Zagreba ima kružni oblik koji sa zapadne strane presijeca državna granica. Dakle, u okvirima tog polukružnog oblika u prvoj liniji se pretežito nalaze gradovi srednje veličine koji čine prsten oko grada Zagreba. U drugom krugu oko Zagreba, a zapravo u prvom krugu oko srednjih gradova, nalaze se manji

gradovi koji se gravitacijski naslanjaju na prsten srednjih gradova, i unutar podsustava i u odnosu na glavno središnje naselje.

Slična slika se ponavlja i u osječkom urbanom sustavu koji je također polukružnog oblika s tom razlikom što se u osječkom urbanom sustavu srednji gradovi nalaze na obodu polja, a manji gradovi u središnjem dijelu polja urbanog sustava. U osječkom primjeru osnovnu snagu urbanog sustava čine gradovi srednje veličine; slijedeći gradove srednje veličine, dolazi se do nove preraspodjele utjecaja na ukupan regionalni sustav. Međutim, zbog jakih polarizacijskih snaga s jedne strane Zagreba, a s druge strane Osijeka, čini se da je središnji prostor ostao bez urbanog sustava i bez nekog vodećeg središta, što s globalnog nacionalnog gledišta znači da je stvorena devijacija koja ima jak negativan odraz na ukupan razvitak tog međuprostora.

Na priobalnom dijelu Hrvatske urbani sustavi imaju drugu morfologiju, kao i ukupno značenje u razvitku tog procesa. Na obalnim prostorima gradovi nemaju jake međudnose, jer je njihova funkcija u pravilu usmjerena na povezivanje prekomorskih prostora i prostora vlastitoga zaleđa. Stoga je u većim gradovima na obali više izražena samostalnost od suradnje.

Upravo su ti razlozi djelovali u prošlosti da se Rijeka nije razvijala kao regionalno središte već se razvijala kao važno nacionalno središte. U urbanom sustavu Rijeke drugi grad po veličini je Pula, a treći Rovinj koji ima tek 12 900 stanovnika. U riječkom urbanom sustavu nema, dakle, osim Pule drugih gradova srednje veličine. Urbani sustav Rijeke počiva na manjim gradovima veličine 7–13 tisuća stanovnika.

Urbani sustav Splita ima oblik vretena, to jest sastoji se od gradova srednje veličine položenih na obalnoj liniji te od manjih gradova koji se nalaze u okružju gradova srednje veličine. Kako su velike udaljenosti krilnih gradova srednje veličine od makroregionalnog središta, gradovi položeni bočno (Zadar i Dubrovnik) postali su sve samostaliji i organiziraniji. Urbani sustav Dalmacije ima još uvijek unutarnju jaku međuovisnost, pa je kao takav razvojno djelatan. Oko Splita imaju vrlo ubrzan razvoj gradovi veličine od 10–15 tisuća stanovnika koji se nalaze u metropolitanskom području Splita.

Na isti način kao što se dogodilo u panonskom prostoru Hrvatske, zbog prejake urbane polarizacije regionalnih središta, dogodilo se i na jadranskom području, to jest prazan prostor između riječkog i splitskog urbanog sustava te između riječkog i zagrebačkog urbanog sustava.

Dakle, analizom urbane morfologije i urbane sustavnosti Hrvatske uočavamo izrazitu važnost i snagu srednjih gradova za koje se može reći da čine armaturu urbanog sustava Hrvatske i da upravo srednji gradovi mogu urbanu polariziranost ublažiti ako se budu forsirali razvojno upravo tamo gdje ih nema.

Gospodarstvo i srednji gradovi Hrvatske

S pravom se kaže da gradovi određuju pravce kretanja u gospodarstvu nekog okružja. Geografska razvedenost prostora Hrvatske i prometna izoliranost nekih njezinih dijelova nisu dopustile u prošlosti da se gospodarstvo tog područja homogenizira, pa je u okvirima tih makroregija nastajala zatvorena ekonomija s elementima koji su osiguravali kakvu-takvu unutarnju razvojnu ravnotežu. Suvremeni procesi koji su išli u prilog gospodarskoj homogenizaciji najvećim su dijelom počivali na snazi i razvijenosti gradova. Gospodarstvo gradova uvijek je bilo odlučujući čimbenik koji je pridonosio ravnoteži gospodarske strukture koja je odgovarala stupnju njezine razvijenosti. Održavanje gospodarske ravnoteže uz pomoć gospodarstva gradova bilo je prilika da se u prostorima izvan gradova razvije ekonomija oslonjena na komparativne prednosti regionalnog bogatstva. Oni koji su tu priliku iskoristili dosegli su zavidan stupanj razvijenosti.

Suvremen proces gospodarske homogenizacije u Hrvatskoj prvenstveno je prepoznatljiv po prirodnoj regionalnoj različitosti i po trajnom uspostavljanju strukturne ravnoteže na regionalnoj i državnoj razini. Mrežu na kojoj počiva taj vertikalni i horizontalni regionalni fluid čine gradovi i njihova razvijenost.

Skupine gradova po veličini	Ukupno	Prim.	Sek.	Terc.	Udjel pojedinih sektora		
					Prim.	Sekund.	Terc.
20-50 000	100,0	5,9	54,6	39,5	13,8	14,6	13,8
50-100 000	100,0	2,0	54,0	44,0	2,2	6,6	7,4
100-500 000	100,0	2,0	47,3	50,5	5,7	13,6	19,7
500 000 i više	100,0	0,9	52,4	46,7	3,3	21,5	26,0
Ukupno	-	-	-	-	100,0	100,0	100,0

Izvor: Popis stanovnika 1991.
Hrvatski ljetopis 1992.

TABLICA 5
Gospodarska struktura u gradovima različite veličine (1991. god.)
(Analiza strukture na bazi zaposlenosti)

Na primjer u gradovima kontinentalnog dijela Hrvatske u strukturi gospodarstva dominira sekundarni sektor i

znatno je veći primarni sektor nego u gradovima priobalja. U gradovima priobalja dominiraju djelatnosti tercijarnog sektora, što odgovara gospodarskom značenju tih područja kao i prirodnom bogatstvu tih globalnih regiona Hrvatske. Prema podacima iz prethodne tabele nalazimo da je gospodarska struktura bitno različita u gradovima različite veličine. U gradovima srednje veličine nalazimo veći udjel djelatnosti primarnog sektora, zatim veći udjel djelatnosti sekundarnog sektora, a u velikim gradovima veći udjel djelatnosti usluga. To znači da gradovi srednje veličine uspostavljaju proizvodnu ravnotežu u regiji, a veći gradovi ravnotežu usluga, odnosno potreba višeg reda. Te dvije funkcije gradova u Hrvatskoj još uvijek nisu dobro razvijene; one su poželjna slika ili začetak modernog urbanog ustrojstva. Prije smo ukazali na to da je distribucija gradova po veličini nepravilna i nesimetrična. Nekada su ekonomske i političke prilike u Hrvatskoj pogodovale monocentričnom razvitku. Međutim, u suvremenom razvoju prevladava pravilo policentričnog razvitka i on se u Hrvatskoj ubrzano afirmira. Tu funkciju policentrizma za sada nose srednji gradovi, jer je značenje i snaga manjih gradova još uvijek slaba i teritorijalno vrlo različita. Monocentrizam ne donosi sreću. Zato je strateško pitanje usmjerenja razvitka prema regionalnim središtima, a ponajprije prema srednjim gradovima. Jer, kao što je opasna urbana polarizacija na razini države, jednako je opasna urbana polarizacija na razini regionalnih središta, u što smo se osvjedočili u analizama u prethodnom poglavlju kad smo upozorili na nastajanje praznih međuregionalnih prostora u korist zgušnjavanja urbanizacije oko vodećih gradova.

U jednom ranijem istraživanju (Šimunović, 1990.) donosa stanja bazičnih i nebazičnih djelatnosti (model D. Northa) nalazimo zanimljive opservacije koje razlikuju funkciju srednjih i velikih gradova u Hrvatskoj. Naime, baznim se drže one djelatnosti čiji proizvod je namijenjen drugima (eksport), a nebazične su one djelatnosti čiji je proizvod namijenjen vlastitoj potrošnji (misli se na potrošnju dotičnog grada).

Bez obzira na različita mišljenja o ovom modelu, iznijet ćemo samo one rezultate koji evidentno naglašavaju razlike. Naše istraživanje je pokazalo da srednji gradovi imaju veći broj baznih djelatnosti, a veliki gradovi manji broj izrazito bazičnih djelatnosti. Te opservacije, kao i one u svezi s privrednom strukturom, pokazuju da primarnu ulogu u stvaranju gospodarske kohezije između urbane i seoske ekonomije imaju srednji gradovi i da ti gradovi pridonose većoj ukupnoj gospodarskoj bazičnosti. Ovo je tumačenje proizašlo iz provedenih istraživanja. Međutim,

opće je poznato da je time označena izravna veza u poticanju bazičnosti, a prikrivena neizravna veza u poticanju bazičnosti koja dolazi iz velikih gradova u kojima se zapravo kumuliraju promotorne funkcije gospodarske bazičnosti. Ako smo ovim označili značenje srednjih gradova, ipak smo upozorili da njihova snaga izvire iz urbanog sustava koji nameću veliki gradovi. I upravo ta cirkulacija između primarne i sekundarne funkcije gradova u gospodarstvu je odlučujuća za razvitak.

Skupine gradova po veličini	INDEKS BAZIČNOSTI I NEBAZIČNOSTI			
	20 001 50 000	50 001 100 000	100 001 500 000	500 000 i više
1. Industrija	1,86	1,56	0,97	1,169
2. Polj. i šumarstvo	1,87	0,51	0,47	0,210
3. Građevinarstvo	1,49	1,41	1,78	2,120
4. Promet	2,05	1,46	2,19	1,200
5. Trgovina i ugost.	1,85	1,73	1,27	1,45
6. Ostalo	1,71	1,79	1,73	2,270

TABLICA 6

Ocjena bazičnosti i nebazičnosti djelatnosti u različitim skupinama gradova po veličini (1990.)

U okviru istog istraživanja ukazali smo na težnje rasta bazičnosti pojedinih djelatnosti u različitim gradovima i pokazalo se da je težnja rasta bazičnosti obrnuto proporcionalna s veličinom grada. To se može reći za industriju i poljoprivredu, a manje je izrazito u ostalim djelatnostima.

Pojavu nižeg stupnja bazičnosti ili bazne usmjerenosti u većim gradovima neki tumače nužnošću veće ekonomske diverzifikacije gospodarske strukture i zato većim brojem poslova koji se odvijaju između pojedinih poduzeća i ustanova u okviru grada. Često se može pronaći u sličnim istraživanjima i drugo objašnjenje, to jest da s porastom veličine grada raste i broj zahtjeva i obveza dotičnog grada u zadovoljavanju vlastitih potreba.

Već desetljećima gospodarstvo Hrvatske djeluje na makroregionalnoj i regionalnoj razini, to jest gospodarstvo i društvene funkcije su do te mjere u hijerarhijskom sustavu da je prethodne analize moguće jedino protumačiti na bazi izravnog primarnog i neizravnog sekundarnog funkcionalnog fluida koji se u hijerarhijskom sustavu gradova provlači kao neizravan fluid od većeg prema manjem gradu i iskazuje na dnu ljestvice preko srednjih gradova kao izravan utjecaj na gospodarski razvitak Hrvatske.

Prema istraživanjima M. Vreska¹ o funkciji rada i funkcionalnoj usmjerenosti iz 1991. godine nalazimo gotovo identične konstatacije u pogledu značenja i funkcije srednjih gradova Hrvatske. Naime, M. Vresk uočava da prema

udjelu dnevnih migranata srednja i manja naselja imaju razvijeniju funkciju rada od funkcije stanovanja i stoga su postotno veće dnevne migracije u srednjim i manjim gradovima nego u većim. Razlog tim migracijama je gospodarska usmjerenost pojedinih gradova, pa Vresk navodi kako su veći gradovi pretežito usmjereni na veći broj djelatnosti, odnosno na djelatnosti usluga, a srednji i manji gradovi su pretežito usmjereni na jednu djelatnost (ponajprije industriju). Prema odnosu broja stanovnika i broja zaposlenih, u pojedinom gradu evidentno je da u srednjim i manjim gradovima postoji veći udjel zaposlenih, odnosno radnih mjesta. To su pokretači onih prije spomenutih radnih migracija. Ovo pravilo nije uvijek zastupljeno, jer ovisi o geografskom položaju grada i blizini nekog jačeg središta. M. Vresk k tome navodi i razlog urbane polarizacije po kojoj je useljavanje stanovništva u pojedine gradove veće od potrebe za radom.

TABLICA 7
Gradovi Hrvatske prema broju stanovnika, funkciji rada i funkcionalnoj usmjerenosti 1991.²

Naziv grada	Broj stanovnika 1991.	Broj zaposlenih 1991.	Udjel dnev. migranata	Broj stanovnika na 1 zaposlenog	Usmjerenost na pojedine djelatnosti (prema broju SD)
1. Zagreb	706 770	330 449	20,0	2,1	financije, poslovanje (1,2), obrazovanje, kultura (2,1)
2. Split	189 388	77 818	19,4	2,4	bez usmjerenosti
3. Rijeka	167 964	75 390	17,6	2,2	promet i veze (1,6), financije, poslovanje (1,6)
4. Osijek	104 761	55 060	32,4	1,9	bez
5. Zadar	76 343	29 511	23,8	2,6	bez
6. Pula	62 378	29 811	20,1	2,1	obrtno, usluge (1,1)
7. Karlovac	59 999	27 100	21,9	2,2	bez
8. Slav. Brod	55 683	21 222	29,9	2,6	bez
9. Dubrovnik	49 728	19 824	6,3	2,5	trgovina (1,2), ugostiteljstvo, turizam (1,9)
10. Sisak	45 792	26 641	36,8	1,7	bez
11. Vukovar	44 639	20 227	23,0	2,2	bez
12. Varaždin	41 846	31 790	52,7		bez
13. Šibenik	41 012	20 996	28,1	1,9	uprava, organizacije (1,1)
14. Vinkovci	35 347	18 026	41,8	2,0	promet i veze (1,9)
15. Sesvete	35 337	4 679	28,8	7,5	obrtno, usluge (1,3)
16. Velika Gorica	31 614	6 748	39,0	4,7	promet, veze (1,4), obrtno, usluge (1,3), stambene i komunalne djelatnosti (1,2), uprava (2,1)
17. Bjelovar	26 926	14 603	37,7	1,8	bez
18. Koprivnica	24 238	17 177	42,8	1,4	industrija (1,4)
19. Požega	21 046	11 637	41,9	1,8	bez
20. Đakovo	20 317	7 531	27,9	2,3	poljoprivreda, šumarstvo (2,3)
21. Petrinja	18 706	8 160	33,0	2,3	financije, poslovanje (2,5)

TABLICA 7 (nastavak)

Naziv grada	Broj stanovnika 1991.	Broj zaposlenih 1991.	Udjel dnev. migranata	Broj stanovnika na 1 zaposlenog	Usmjerenost na pojedine djelatnosti (prema broju SD)
22. Virovitica	16 167	9 585	41,2	1,7	bez
23. Čakovec	15 999	18 935	70,3	0,8	građevinarstvo (1,3)
24. Zaprešić	15 678	4 213	58,2	37,	industrija (1,1)
25. Kutina	14 992	9 213	41,3	1,6	industrija (1,0)
26. Samobor	14 170	5 716	55,9	2,5	obrt, usluge (1,2)
27. Nova Gradiška	14 044	7 469	50,5	1,9	bez
28. Rovinj	12 910	6 245	21,8	2,1	ugostiteljstvo, turizam (2,3)
29. Solin	12 575	3 805	63,1	3,3	obrt, trgovina (2,0)
30. Knin	12 331	9 375	48,2	1,3	promet, veze (2,1)
31. Metković	12 026	3 997	19,1	3,0	trgovina (5,0)
32. Županja	11 947	4 359	30,5	2,7	uprava (1,3)
33. Makarska	11 743	4 459	16,9	2,6	stambena i komunalna djelatnost (1,4)
34. Slatina	11 416	5 291	29,2	2,1	bez
35. Sinj	11 378	6 754	53,2	1,7	bez
36. Križevci	11 236	5 491	36,9	2,0	građevinarstvo (1,2)
37. Ogulin	10 857	5 223	30,4	2,1	promet, veze (1,6), zdravstvo (1,3)
38. Trogir	10 266	5 214	42,7	2,0	industrija (1,0)
39. Beli Manastir	10 146	5 711	48,9	1,8	poljoprivreda, šumarstvo (1,3), građevinarstvo (1,5)
40. Daruvar	9 748	5 530	42,1	1,8	bez
41. Opatija	9 073	5 722	63,4	1,6	ugostiteljstvo, turizam (3,1), stambene i kom. djel. (1,2)
42. Labin	9 036	3 696	44,3	2,4	stambene i komunalne djelatnosti (2,8)
43. Gospić	9 025	3 884	27,8	2,3	uprava (2,4)
44. Našice	8 235	4 260	47,7	1,9	uprava (1,3)
45. Valpovo	8 205	3 226	43,7	2,5	poljoprivreda, šumarstvo (5,3), stambene i kom. djel. (1,2)
46. Pakrac	8 197	4 526	46,0	1,8	zdravstvo (2,9)
47. Novska	8 053	4 344	47,1	1,8	promet i veze (1,2)
48. Umag	7 718	4 517	35,5	1,7	trgovina (1,0), ugostiteljstvo i turizam (1,7), financije (2,1)

Proces ekonomske urbanizacije i funkcija srednjih gradova

Pojam urbanizacije se puno rabi i usko ga se vezuje uz razvitak gradova, njihovo demografsko uvećanje u odnosu na ukupnu populaciju neke zemlje. Istina je da se ta dva pojma prate, ali oni nemaju ni istu strukturu ni isto značenje. Demografska urbanizacija se ne mijenja po značenju, a ekonomska se mijenja i prilagođuje stupnju razvijenosti nekog okružja. Na primjer, ekonomska urbanizacija u vrijeme klasične industrijalizacije počivala je na zamahu industrijskog razvitka. Čak je u to vrijeme industrija bila tipična gradska djelatnost i pokretač demografske i ekonom-

ske urbanizacije. S vremenom, nakon što se povećala razina razvijenosti, dolazi do seljenja industrije iz gradova u regionalna područja. U gradovima se nastanjuju nove gospodarske, ali i negospodarske djelatnosti. Struktura gospodarstva u gradovima se mijenja. Gradovi postaju ne više središta gospodarskog razvitka već središta sveukupnog razvitka ili, kako se to suvremeno naziva, postaju polovi rasta. Zbog težnje da se gospodarstvo gomila unutar ili oko grada, često se rabi pojam urbane koncentracije ili pojam suprotan prvom pojmu – dekoncentracije. Međutim, ti pojmovi ne mogu zamijeniti pojam gospodarske urbanizacije, jer urbanizacija osim toga znači način življenja i rada u gradovima, bez obzira na veličinu grada.

U ovom radu označili smo da pojam gospodarske urbanizacije uz opće značenje, izražava stupanj i strukturu smještenosti gospodarstva u gradovima Hrvatske.

U razdoblju od 1961. – 1991. tijekovi ekonomske urbanizacije imali su dva različita intenziteta razvitka. U vremenu nakon 1961. bio je vrlo jak tijek ulaska gospodarstva u gradove. To je bio tipičan proces ekonomske urbanizacije koji nalazimo u zemljama s intenzivnim razvitkom. Sve zemlje s takvim tipom razvitka ponajprije započinju s jakim industrijskim razvitkom gradova koji nakon određenog vremena teži izlasku iz grada i počinje se smještavati oko grada i u regionalna prostranstva.

Nakon 1971. godine uslijedio je proces slabljenja rasta ekonomske urbanizacije (industrijalizacije). U prijašnjem smo poglavlju ukazali na stupanj radne atraktivnosti u gradovima i ustanovili da je vrlo visok, to jest da je u gradovima velika koncentriranost radnih mjesta, i veća od stupnja aktivnosti stanovništva. Vidjeli smo da je stupanj radne aktivnosti veći u srednjim i manjim gradovima nego u velikim gradovima. Drugim riječima, to znači da proces gospodarske urbanizacije slabi u velikim gradovima, a jača u srednjim i manjim gradovima. Prema svim analizama, u razvoju gospodarske urbanizacije bila je odlučujuća 1971. godina od kada je stupanj gospodarske i industrijske urbanizacije sve manji.

TABLICA 8

Tijekovi ekonomske urbanizacije u gradovima većim od 20 000 stanovnika u razdoblju od 1961.–1990.

	1961.	1971.	1981.	1990.
Stopa rasta zaposlenih u Hrvatskoj	-	1,4	1,4	2,9
Stopa rasta zaposlenih u gradovima	-	4,6	1,3	1,5
Udjel zaposlenih u gradovima	54,3	73,4	72,1	59,1
Stopa rasta zap. u industriji u Hrvatskoj	-	2,1	3,0	2,1
Stopa rasta zap. u industriji u gradovima	-	2,3	1,8	1,3
Udjel zaposlenih u industriji gradova u ukupnome	60,2	61,2	54,6	51,8

Izvor osnovnih podataka iz SGH 1962., 1972., 1982. i procjena za 1990.

Karakteristika je ovoga vremena u nas da je nazočan proces pada stope ekonomske urbanizacije i porasta demografske urbanizacije. U gradovima se pojavljuje određen oblik filtriranja aktivnosti koje ulaze u grad i koje su tipične za grad, odnosno koje su danas gradotvorne. Naravno, to se događa na različit način u gradovima različite veličine. Generalno se može reći da veliki gradovi postaju mjesta okupljanja kapitala, znanja i funkcija, a manji i srednji gradovi mjesta okupljanja proizvodnih djelatnosti. To znači da je funkcija grada kao pola rasta izmijenjena i da je u većim gradovima izgubila snagu utjecaja pomoću proizvodnih djelatnosti, a dobila pomoću generalnih gospodarskih i negospodarskih funkcija. Srednji gradovi su zadržali izvorno značenje i funkciju grada kao pola rasta u gospodarstvu.

Umjesto zaključka

U prijašnjim poglavljima tretirani su gradovi u razdoblju do 1991. godine. U tom razdoblju, i uz to što su djelovali mnogi procesi i nastale mnoge promjene, bilo je moguće uočiti određene razloge i povode koje je radalo vrijeme, okolnosti i okruženja, pa su analize bile praćene adekvatnom istraživačkom aparaturom koja je bila srodna i primjenjiva.

Nakon 1991. godine ulazimo u ratno razdoblje, velikih i grubih prekida, zastoja u gospodarskom razvitku, rušenja gradova i protjerivanja lokalnog stanovništva. U tom sveopćem metežu nije moguće uspostaviti istraživački kontinuitet niti izvoditi zaključke o značenju pojedinih gradova, posebno onih koji su razoreni, koji su bili okupirani i čije se stanovništvo još uvijek nije vratilo. Sve je to imalo odraza i na druge gradove u kojima se pojavilo zgušnjavanje stanovništva i rast koji nije prirodan.

Što reći o razdoblju sadašnjosti?

Današnji problemi pokazuju da je razvitak u Hrvatskoj, i bez obzira na ratne prilike, dostignuo onu točku na kojoj postaje neizbježno rješavanje pitanja teritorijalne preraspodjele rada, a time i redistribucije migracijskih tijekova. Tradicionalne su djelatnosti u razvijenim regijama izvršile svoju povijesnu ulogu time što su izmijenile njihovu društvenu i gospodarsku strukturu, ali su u tom procesu izgubile generičku snagu akceleratora i snagu multiplikatora razvitka. Zbog toga izmijenjeni regionalni uvjeti u razvijenim regijama traže propulzivnije djelatnosti i aktivnosti visokog organskog sastava kapitala i tehničko-tehnološkog standarda. U manje razvijenim regijama prodore treba raditi u sofisticiranim djelatnostima komplementarnom prirodnom i socio-kulturnom okruženju. Ako je problem regionalnog razvitka u izravnoj vezi s promjenom njegove

strukture, odnosno dinamičnim promjenama sektorskih polova razvitka, onda se razrješenje problema slabije razvijenih regija u Hrvatskoj svodi na pronalaženje odgovarajućih polova razvitka. Jednu mogućnost u tom nastajanju svakako pružaju srednji gradovi Hrvatske koji su u tom središnjem gospodarskom okružju pogodni polovi rasta ili koji to mogu biti.

U globalnoj slici socio-ekonomskih prilika u Hrvatskoj zbog ratnih i poratnih razloga uočavaju se određene neravnoteže koje imaju svojstvo procesa. Uočeni oblici neravnoteže pojavljuju se na razini cijele države, između makroregionalnih cjelina, između pojedinih županija, između središnjih naselja i njihove okolice i unutar pojedinih županija.

Geografija hrvatskog prostora je vrlo različita po regijama, zbog čega je stupanj prostorne iskoristivosti različit od jedne do druge regije. U kontinentalnom dijelu Hrvatske stupanj prostorne iskoristivosti je veći nego u priobalnom dijelu. Slika Hrvatske prema tom indikatoru vrlo je slična onoj prema rasporedu prirodnog bogatstva. U socio-ekonomskoj sferi mnogi indikatori pokazuju reakcije na takvo stanje geografije prostora. Na primjer u kontinentalnom dijelu Hrvatske smješteno je 67 posto stanovništva Hrvatske, a u priobalnom dijelu svega 33 posto. U kontinentalnom je dijelu gustoća naseljenosti 100,5 stanovnika na km², a u priobalnom 64 stanovnika na km².

Drugo područje velikih razlika jest područje opće razvijenosti. Središnje područje Hrvatske gospodarski je razvijenije od područja krilnih makroregija. U središnjem dijelu Hrvatske (zagrebačka makroregija i riječka makroregija) ostvarilo se 1990. godine od 4 778 do 5 347 US\$ po stanovniku, a u krilnim područjima od 3 774 do 3 952 US\$ po stanovniku. (Šimunović, Filipić, 1995.)

Treće ključno područje razlika jest ono između središnjih gradova i njihovih regija. U velikim gradovima je visoka demografska i ekonomska koncentracija, a ona u pravilu nastaje na osnovi iscrpljivanja regionalnih razvojnih skokova. U većim gradovima stupanj razvijenosti je dva puta veći nego u regijama, zbog čega je nazočan stalan bijeg stanovnika prema gradovima.

Četvrto važno područje velikih razlika u razvijenosti jest između pograničnih područja i područja između regija u odnosu na središnje regionalne prostore. Stanovništvo pograničnih područja stalno emigrira i živi na nižem stupnju razvijenosti. Prema tim područjima se ne vodi posebna demografska i gospodarska politika razvitka.

Posebno područje regionalne neravnoteže su pojedine županije koje nemaju ni gospodarske zrelosti ni jako urba-

no uporište. Njihovo gospodarstvo nema autonomnu snagu razvitka, a najčešće su zatvorene u sebe i teško nalaze rješenje.

Uz spomenute razlike u prostoru Hrvatske, koje izazivaju određene procese neravnoteže, nastali su s ratom i nakon rata novi povodi za pojačavanje opće razvojne neravnoteže. U te nove uzroke ubrajamo problem izbjeglica i povratnika, problem obnove mnogih resursa, u proizvodnji, stanovanju i infrastrukturi, problem privatizacije, problem nezaposlenosti, problem smjene gospodarskog koncepta, nove tehnologije i golemi problemi energetike itd.

Onoliko koliko se moglo uočiti s metodom globalnog opažanja, uočili smo neke od vrlo snažnih procesa koji djeluju na opću i regionalnu gospodarsku i demografsku neravnotežu. Nabrojimo samo neke.

Relativno je smanjena stopa porasta stanovništva, i zbog smanjenja prirodnog prirasta i zbog mehaničkog odlijeva stanovništva. U tome se također nalazi poremećaj demografske strukture, što znači da se u pojedinim regijama povećao udjel starijeg, a smanjio udjel mlađeg stanovništva. Migracijska kretanja u najvećem dijelu poprimaju oblik emigracije. Zbog toga i zbog udara rata nastupa pražnjenje određenih prostora, kao što su pogranični prostori i međuregionalni prostori (Lika i Banovina). Ubrzao se transfer poljoprivrednog u nepoljoprivredno stanovništvo. Raspadaju se seoske baštine i seosko gospodarstvo. Nastupa diskontinuitet demografske i ekonomske sastavnice. Niska je razina gospodarske razvijenosti, a proces urbane polarizacije djeluje vrlo snažno. Slabi društveni i osobni standard itd.

Najveći dio spomenutih pojava i procesa uzrokuje neravnotežu u prostoru Hrvatske. Oni su pretežito gospodarske i demografske naravi, a ti procesi, kad dosegnu određenu razinu poremećenosti, posljedično uzrokuju nove poremećaje. Te pojave djeluju velikom snagom, pa je vrijeme sazrijevanja tih procesa kratko i vrlo posljedično.

Kako se prethodni procesi najvećim dijelom događaju u gradovima, postavlja se pitanje koju funkciju trebaju imati gradovi u rješavanju tih neravnoteža.

(a) Problem smanjenja stope rasta stanovništva, migracijsko kretanje i starenje stanovništva. Veliki gradovi uporno razaraju demografske potencijale jer djeluju na emigraciju stanovništva iz regije u velike gradove te zbog toga u prosjeku opada prirodna stopa porasta stanovništva. Srednji gradovi, kako smo to više puta istaknuli u ovom radu, surađuju s okolicom uz pomoć dnevnih migracija (odlazak na rad) i ne djeluju toliko na emigraciju seoskog stanovništva (manje nego veliki gradovi).

(b) U odnosu na **probleme ispražnjavanja pojedinih područja kao što su pogranični i međuregionalni prostori**, srednji gradovi koji su položeni "ritmički" uz granicu i u međuregionalnim prostorima mogu biti pogodan model za razvitak tih prostora. Tom veličinom gradova može se, uz razumnu razvojnu politiku, stabilizirati gospodarstvo i cijeli život u tim okružjima. Ovo također vrijedi i za otočke prostore. Velika je prednost hrvatskog prostora što se gotovo uz svu dužinu nacionalne granice nalaze veći i manji srednji gradovi koji (bar oni veći) mogu autonomno djelovati na razvitak pograničnih prostora (Slavonski Brod, Vukovar, Virovitica, Varaždin, Knin, Sinj, Imotski...).

(c) **Problem transfera poljoprivrednog u nepoljoprivredno stanovništvo te raspadanje seoske baštine**. Analize su pokazale da je poljoprivredno stanovništvo više zastupljeno u manjim srednjim i u manjim gradovima, što odgovara gradsko-seoskom odnosu ili suradnji sa seoskom ekonomijom. Sam transfer po sebi nije negativna pojava, ali u nekim našim izrazito poljoprivrednim okružjima on je doista postao negativna pojava. Činjenica postojanja srednjih gradova je sredstvo, ali ne i autonomna snaga i pokretač. Pokretači su društveni instrumenti, a manji srednji i srednji gradovi pogodna mreža da se uspostavi gospodarska i uslužna suradnja grada i sela.

(d) **Problem pojedinačne i ukupne razvojne neravnoteže**. Srednji gradovi koji su vrlo rasprostranjeni u prostoru pogodna su mreža za stvaranje regionalne i nacionalne ravnoteže razvitka. Problem je Hrvatske u tome što je mali broj srednjih gradova, pa su određeni prostori prazni, a iz njih upravo najsnažnije generiraju viševrsni procesi neravnoteže u Hrvatskoj.

(e) **Problem centralizacije i polarizacije**. Posljednje vrijeme se opaža da je u razvoju nazočna centralizacija, posebno u gospodarstvu i u odlučivanju, pa je, prema tome, nastupio proces polarizacije razvojnih čimbenika u velikim gradovima. Srednji gradovi teško podnose te procese i često je slučaj da se u mnogim srednjim gradovima pojavljuje kriza, demografska atrofija i raspad gospodarstva. Perspektivno gledajući, treba opterećenje gospodarskog razvitka položiti na srednje gradove čime će živnuti regionalna ekonomija i ekonomija sela.

Ova opažanja su isprepletena s funkcijom srednjih gradova temeljem istraživanja u prijašnjim poglavljima, čime se ne otkriva već potvrđuje važna uloga srednjih gradova u stvaranju ravnomjernog razvitka, u kvalitetnijem odnosu grada i sela, u decentralizaciji gospodarskog i urbanog sustava, u smanjivanju emigracije u velike gradove i

emigracije izvan zemlje, u sprečavanju pražnjenja vitalnih prostora zemlje i drugo.

Ova opažanja nisu utemeljena na argumentima već na dugogodišnjim opažanjima autora, stoga ih treba uzeti s oprezom, ali ih ne treba preskočiti.

¹ M. Vresk i suradnici, op. cit.

² Preuzeto iz studije *Naselja Republike Hrvatske*, M. Vresk i suradnici, 1995.

BILJEŠKE

Šimunović I., 1990., *Gradovi u privrednom razvoju Hrvatske i njezinih regija*, Znanstvene osnove dugoročnog gospodarskog razvitka, Zagreb

Šimunović I., 1996., *Grad u regiji ili regionalni grad*, Logos, Split.

Šimunović I., Filipić P., 1995., *Regionalna ravnoteža u prostoru Hrvatske*, ZIRUS, Split.

Vresk M. i suradnici, 1995., *Naselja Republike Hrvatske*, Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja, Zagreb.

Zimmermann R., 1998., *Prijedlog određenja srednjih gradova u Hrvatskoj*, Zagreb (rukopis).

Hrvatski ljetopis 1992.

SGH 1962., 1972., 1982.

Popis stanovništva 1991.

LITERATURA I IZVORI

DODATAK

Regionalni sustavi i urbani sustav Hrvatske

Rd. br.	Grad	Broj stanovnika	Stvarni red velič.	Zagreb	Split	Rijeka	Osijek
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Zagreb	706 770	1	1			
2.	Split	189 388	3,7		1		
3.	Rijeka	167 964	4,2			1	
4.	Osijek	104 761	5,8				1
5.	Zadar	76 343	9,3		2,5		
6.	Pula	62 378	11,4			2,7	
7.	Karlovac	59 999	11,8	11,8			
8.	Sl. Brod	55 683	12,6				1,8
9.	Dubrovnik	49 728	14,4				
10.	Sisak	45 792	15,3	15,3			2,3
11.	Vukovar	44 639	15,7				
12.	Varaždin	41 846	16,8	16,8			
13.	Šibenik	41 012	17,2		4,6		
14.	Vinkovci	35.347	20,2				2,9
15.	Sesvete	35 337	20,2	20,2			
16.	Vel. Gorica Kaštela	31 614	22,0	22,0	6,5		
		29.168					

	1	2	3	4	5	6	7	8
17. Bjelovar	26 926			26,1	26,1			
18. Koprivnica	24 238			29,0	29,0			
19. Požega	21 046			33,6				4,9
20. Đakovo	20 317			34,7				5,1
21. Petrinja	18 706			39,2	39,2			
22. Virovitica	16 167			44,2				6,5
23. Čakovec	15 999			44,4	44,4			
24. Zaprešić	15 678			45,2	45,2			
25. Kutina	14 992			47,4	47,4			
26. Samobor	14 170	50,4		50,4				
27. Nova Gradiška	14 040	50,5						7,4
28. Rovinj	12 910	54,3					13,0	
29. Solin	12 575	56,4			15,1			
30. Knin	12 331	57,4			15,3			
31. Metković	12 026	58,8			15,7			
32. Županja	11 947	59,3						8,7
33. Makarska	11 743	60,3			16,1			
34. Slatina	11 416	61,9						9,1
35. Sinj	11 378	62,4			16,3			
36. Križevci	11 236	63,0		63,3				
37. Ogulin	10 857	65,3					15,5	
38. Trogir	10 266	68,5			18,5			
39. Beli Manastir	10 146	69,9						10,3
40. Daruvar	9 748	72,8		72,8				
41. Opatija	9 073	77,6					18,6	
42. Labin	9 036	78,2					18,6	
43. Gospić	9 025	78,2					18,6	
44. Našice	8 235	86,1						12,6
45. Valpovo	8 205	86,1						12,6
46. Pakrac	8 197	86,2						
47. Novska	8 053	87,7		87,7				12,6
48. Umag	7 718	91,6					21,8	
49. Belišće	7 619	92,8						13,7
50. Poreč	7 585	94,1					22,4	
51. Duga Resa	7 513	94,1		94,1				
52. Ivanić-Grad	7 104	99,4		99,4				
53. Donji Miholjac	6 935	102,3						15,0
54. Glina	6 933	102,3		102,3				
55. Đurđevac	6 845	103,8		103,8				
56. Ilok	6 775	104,2						15,5
57. Darda	6 751	104,5						15,5
58. Mali Lošinj	6 566	108,6					25,8	
59. Dugo Selo	6 508	108,6		108,6				
60. Ploče	6 332	112,0			30,0			
61. Omiš	6 079	116,3			31,1			
62. Senj	5 998	117,8					28,4	
63. Crikvenica	5 763	122,5					29,4	
64. Otočac	5 404	130,7					31,1	
65. Jastrebarsko	5 380	131,2		131,2				
66. Ivanec	5 342	132,2		132,2				
67. Biograd na Moru	5 315	132,9			35,6			
68. Pazin	5 282	133,7					32,3	
69. Podstrana	5 240	134,7			36,3			
70. Vodice	5 050	139,8			37,8			
71. Stobreč	4 708	150,2			40,2			

1	2	3	4	5	6	7	8
72. Delnice	4 696	150,5				35,7	
73. Drniš	4 653	151,8		41,0			
74. Krapina	4 481	157,5	157,5				
75. Vela Luka	4 464	158,2		42,9			
76. Orahovica	4 314	163,8					24,1
77. Garešnica	4 308	164,1	164,1				
78. Gračac	4 101	172,1					
79. Blato	4 093	175,5		47,3			
80. Imotski	4 000	176,5		47,2			
81. Đurđevac	3 923	181,0	181,0				
82. Novi Vinodolski	3 851	183,3				44,2	
83. Pleternica	3 838	184,3					27,3
84. Benkovac	3 776	187,2		51,1			
85. Lipik	3 725	198,7					28,1
86. Hvar	3 643	196,1		52,5			
87. Oroslavlje	3 503	201,7	201,7				
88. Grubišno Polje	3 501	201,7	201,7				
89. Hrvatska Kostajnica	3 480	207,6	207,6				
90. Ludbreg	3 327	211,9	211,9				
91. Korčula	3 232	220,6		59,1			
92. Buje	3 200	290,6				52,5	
93. Dugi Rat	3 164	227,7		60,9			
94. Krk	3 022	233,7				55,6	
95. Kraljevica	2 987	243,4				56,4	
96. Lički Osik	2 885	245,1				58,3	
97. Zabok	2 881	245,1	245,1				
98. Čazma	2 785	253,9	253,9				
99. Opuzen	2 778	254,8		68,2			
100. Supetar	2 568	275,8		75,6			
101. Sv. Ivan Zelina	2 535	279,0	279,0				
102. Novigrad	2 522	282,4				67,6	
103. Pag	2 421	294,1				70,0	
104. Dvor	2 351	300,4	300,4				
105. Seget Donji	2 334	303,0		82,1			
106. Okučani	2 267	312,3					312,3
107. Cres	2 234	320,9				77,5	
108. Rab	2 159	328,3				80,0	
109. Trilj	2 118	334,6		90,0			
110. Vrlika	2 084	339,4		94,5			
111. Oriovac	2 049	346,1					52,0
112. Vrbovsko	2 047	346,1				82,3	
113. Ravna Gora	2 036	347,8				82,5	
114. Komiža	2 032	347,8		94,5			
115. Slunj	2 026	349,5	349,5				
116. Novi Marof	2 017	350,0	350,0				
117. Murter	2 010	351,2		94,5			

Izvor: Popis stanovništva 1991. godine